

Kalbiniai pasaulėvaizdžio pamatai: mokslinė ir liaudies etimologija

Tatjana CIVJAN

Vieną iš kalbos ypatybių, įgalinančių ją pasaulio modelyje atlikti kodavimo funkcijas, sudaro semantinis leksikos organizavimo principas, arba principas, pagal kurį koduojama semantika. Šiuo atveju kalbama apie ženklo santykį su signifikatu (kuris toliau gali atvesti prie ženklo garsinio kiauoto problemos). Jautriausias pasaulėvaizdžiui ir labiausiai pasiduodantis bei atviras „tikrovės spaudimui“ yra semantinis kalbos lygmuo. Vienos ir tos pačios sąvokos semantinės motyvacijos skirtumai skirtingose kalbose yra, ko gero, pats akivaizdžiausias pasaulėvaizdžio semantinių ypatybių atspindys (neįvedant laiko parametro). Pasaulėvaizdis reiškiasi kaip išbaigta visuma, o ne kaip kokių nors praėityje vykusių procesų rezultatas; įvedus kriterijų *anksčiau / vėliau*, signifikatų semantinės motyvacijos skirtumą būtų galima apibrėžti per opoziciją *mokslinė etimologija / liaudies etimologija* – apie šią priešpriešą netrukus ir pakalbėsime. Tam tikra prasme čia galima būtų prisiminti Frumkinos pasiūlymą patyrinėti semantinių ryšių subjektyvias interpretacijas, tai yra, kaip prasmės bei įvairūs jų tarpusavio ryšiai esti „naivaus“ kalbos nešėjo sąmonėje.¹

Kitados buvo pastebėta, kad įvardijimo veiksmas veikia apibūdina patį įvardytoją (subjektą) nei įvardijimo objektą. Tai juoba įtikinama tuo atžvilgiu, kad įvardijantysis ne tiek išsako savo asmeniškumą įspūdžius, kiek norom nenorom atskleidžia savo pasaulėvaizdį – vėlgi ne (tik) savo asmenišką pasaulėvaizdį, bet tą, kurio nešėjas jis yra. Žinomam pasaže iš „Mirusių sielų“ apie taiklų žodį, kuriam „rusų liaudis meistriška“ (5-o sk. pabaiga), tai išsakyta labai išraiškingai. Pasažas sudarytas taip: muzikas, taip ir likęs neįvardytas, neindividualizuotas (Čičikovas į jį krepiaisi – „Barzda“), Pliuškiną vadina pravarde, kurią autorius praleidžia (formaliai – dėl to, kad ji netartina „viešame pokalby“, o iš esmės pagal retorikos dėsnius: priešingu atveju sumažėtų tolesnių samprotavimų apie tą *svarų* bei *stiprų* žodelį, kuris „išėjo iš pat Rusios gelmių“, efektas). Šis baigiamasis samprotavimas, performulavus jį šiuolaikine dvasia, skirtas pasaulėvaizdžių ir juos atitinkančių mentalitetų įvairovei laike bei erdvėje ir tos įvairovės individualiems atspindžiams kalboje, kur, kaip jau sakytą, žodis veikia apibūdina subjektą nei objektą: „...nesuskaitoma daugybė genčių, kartų, tautų išsibarstę, malasi, mirga marga, blaškosi po žemę. Ir kiekviena tauta, nešiojanti

savy jėgų užuomazgas, pilna kūrybinių sielos galių ir Dievo dovanų, yra nepakartojamai savita, savitai išsiskyrė ir savo kalba, kuria, kad ir ką norėtų išreikšti, ji kartu išreiškia ir dalį savo būdo“ (išretinta T. C).

Perkėlus svorio centrą į signifikanto santykį su signifikatu, pagausėja priemonių, naudojamų aiškinantis žodžio kilmę. Kelias prie etimono, grįstas išimtinai griežtu komparatyvistikos dėsnių paisymu ir, žinoma, pats patikimiausias, pasirodo esąs ne vienintelis. Naujai suskamba liaudies etimologija – kaip instrumentas, jautriai ir operatyviai atliepiantis momento reikalavimus. Kol tradicijos nešėjas gali paaiškinti leksemos kilmę (o paprastai toks paaiškinimas aktualus leksemoms, priklausančioms pasaulėvaizdžio „mitologiniam žodynui“), nesvarbu, ar jis savo paaiškinimą nukelia į tolimą praetį („kitados“), ar sieja su nesenu įvykiu (liudytojo parodymai), tol jis palaiko savo pasaulėvaizdžio funkcionavimą, jo gyvavimą *in motu*. Neveltui liaudies etimologija nūnai vis plačiau įtraukiama, ir lygiomis teisėmis (o ne su įprastu „rezervu“), į plataus masto lingvistinius tyrinėjimus, siekiančius ne tik aprašyti kalbos semantiką ar istoriją, bet rekonstruoti kalbinę sąmonę, kalbos būdą, kas galų gale išveda ir visai į kitas žinijos sritis, susijusias su žmogaus vaizdiniais apie pasaulį (taigi į tą patį kompleksą *kalba* ↔ *mąstymas* ↔ *pasaulis*). Neretai tokias etimologijas sudaro suskliausta, užšifruota apeigų, maginio veiksmo ar teksto ir pan. prasmė. Be to, nedera jų priskirti tik sinchroniniam planui, dabartinei būklei, kai ankstesnė (pradinė, „tikroji“) etimologija išgaravo ir užsimiršo. Etimono paieškos vyksta erdvėje ir laike, jos *a priori* negalutinės ir teveda prie tarpinio, todėl sąlygiško rezultato. Etimologijos variantus lemia ne tik skirtingas etimologų lygis bei išvalga: visuomet išlieka galimybė gauti naujų duomenų, pasisemti jų iš kitų erdvės ir laiko klodų.

Savo darbe, skirtame liaudies etimologijai ryšium su slavų ritualinio teksto struktūra, N. Tolstojus su S. Tolstaja panašiai skambančių žodžių semantinio suartėjimo principą, sudarantį liaudies etimologijos pagrindą, gretina su ta itin reikšminga ritualinio teksto ypatybe, kurią galima būtų pavadinti *etimologine magija*, ir išskiria ją kaip savarankišką magijos rūšį. Priskirdami liaudies etimologijai kalbinę, mitopoetinę bei ritualinę-maginę funk-

cija, autoriai kalba apie tris jos tyrinėjimo aspektus: lingvistikos (leksikologijos bei etimologijos) rėmuose, poetikos (teksto struktūros) rėmuose ir dvasinės kultūros rėmuose.² Etimologinė magija, žinoma, neapsiriboja vien liaudies etimologija: ji negali nepasinaudoti ir mokslinė etimologija. Ir čia iškyla klausimas, jaučiamas kone kaip kliūtis: kokių būdu klasifikuoti šias skirtingas etimologijas, kai jos sutampa, kai vyksta antrinė atrakcija ir pan. Tokie atvejai smulkiai aptarti minėtame darbe, remiantis daugybe pavyzdžių, iliustruojančių skirtingus „etimologinės sąveikos“ tipus; ten pat (6-oje išnašoje) suformuluotas ir autorių santykis su problema: „Liaudies etimologijos tyrinėtojai ne kartą buvo atkreipę dėmesį į priešpriešos tarp liaudies etimologijos ir mokslinės etimologijos, kaip klaidingos ir teisingos, sąlygiškumą. Jos skiriasi ne tuo, kiek atitinka tikrąją žodžių istoriją bei etimologiją (daugelis žodžių bet kurios kalbos etimologiniame žodyne, kaip žinoma, gali turėti keletą etimologijos versijų, kurių įrodytumas ilgainiui keičiasi), o tuo, kad mokslinė etimologija ieško vienos ar kitos kalbos žodžių etimologinės interpretacijos iš gryo intereso kalbos istorijai bei teorijai ir stengiasi pasiekti maksimalią istorinę (chronologinę) gelmę, tuo tarpu liaudies etimologija apsiriboja išaiškindama „tamsių“ žodžių vidinę formą ir pasitenkina artimiausiais semantiniais palyginimais, o etimologinė magija pajungia šį mechanizmą mitopoetinės kūrybos tikslams“.

Taigi, kad ir kokių pagrindų būtų priešpriešinamos mokslinė ir liaudies etimologijos, visiškai aišku, kad reikia rasti kažkokį kitą priėjimą, kuris leistų išvysti jas platesnėje ir bendresnėje perspektyvoje, kurioje įprasti šios priešpriešos kriterijai gali ir išsitrinti ir/arba būti pakeisti kitais. Paprasčiausia logika veda prie minties, jog bet kuris etimonas savo ištakomis, savo kilme (o ne tik savo raida laike ir erdvėje) gali būti susijęs su liaudies etimologija. Tokia prielaida galima bent jau žodžio santykio su signifikantu atžvilgiu, bet vos tik mes įžengiame į šią semantinių santykių sritį, iškart atsiduriame pasaulėvaizdžio traukos lauke, o čia galioja savi dėsniai, kurie nuveda šalin nuo grynosios lingvistikos.

Semantinės atrakcijos mechanizmą kalboje šiuo atžvilgiu galima palyginti su informacijos išsaugojimo mechanizmu pasaulėvaizdyje, atskiru atveju, su istorijos mitologizavimu. Analogijos esmė ta, kad žodžio motyvacijos variantai (kintant signifikatui) gali būti intencionalūs, pavaldūs pasaulėvaizdžio reikalavimams, priklausyti jo sistemai. Žodžiui gyvuojant erdvėje ir laike, neišvengiamai kinta jo semantiniai ryšiai; ši kaita užprogramuota ir nepriklauso nuo konkrečių sąlygų. Tai neprieštarauja pasaulėvaizdžio stabilumui, pastovumui. Sugebėjimas keistis kaip tik palaiko jo gyvybingumą: tai tarsi medžiagų apykaita, užtikrinanti organizmo gyvastį, o jai sutrikus, šis geibsta ir numiršta. Suprantama, liaudies etimologijos bei nekalbinių (etnokultūrinių, etnoistorinių ir pan.)

duomenų aktualizavimas jokių būdu nereiškia etimologijos kaip tokios reikšmės sumažėjimo. Tikslas šiuo atveju – atkreipti dėmesį į tai, jog kalba siaurėja žodžio prasme, kai ji nagrinėjama griežtai jos pačios ribose, ir pasaulėvaizdžio kalba-kodas reikalauja skirtingo priėjimo ir, vadinas, skirtingo tyrimų aparato. Tai, ką nedvejodama atmestų mokslinė etimologija, pasaulėvaizdis ne tik „susirenka“, bet kai kuriais atvejais netgi pasirenka pirmiausia – kaip tik dėl to, kad šitaip kalba glaudžiau susiriša su aplinka, kurioje gyvuoja.

Kita vertus, nūdien esama plataus tyrimų lauko, kur etimologija yra atitrūkusi nuo siaurų kalbinių uždavinių ir nukreipusi savo potencialas į pasaulėvaizdį. Turima omeny ta savarankiška ir vaisingai besirutuliojanti kryptis, kuri sau tikslu kelia senųjų tradicijų pasaulėvaizdžio rekonstrukciją, grindžiamą interpretacija – griežtai etimologine – tų leksikos klodų, kurie yra susiję su tam tikrais pasaulėvaizdžio fragmentais: astraliniu, vegetatyviniu, socialiniu ir pan., ligi pat atskirų siužetų (pasaulio sukūrimas, Griausmavaldžio dvikova su jo priešiniu ir kt.). Atitinkamų leksemų ar jų pagrindu rekonstruojamų teksto fragmentų „signifikatinė“ interpretacija leidžia daryti išvadas ne tik apie atitinkamos tradicijos pasaulėvaizdį, bet ir apie jos nešėjų mentalitetą. O tai vėl gražina mus prie intencionalumo idėjos, prie „veikimo pagal pasaulėvaizdį“, prie tiems ar kitiems vaizdiniais „tinkamų“, t.y. atitinkančių užduotį, žodžių parinkimo. Tai savo ruožtu patvirtina prielaidą, kad „pats pirmasis etimonas“ galėjo būti p a s i r i n k t a s vadovaujantis ta pačia semantine ar kitokia atrakcija, pagal kurią šiandien veikia klasikinė liaudies etimologija. Tuomet liaudies ir mokslinės etimologijų sutapimai gali, bent iš dalies, pasirodyti esą neatsitiktiniai ir rodyti, taip sakant, senąją sąvokos išdėdinimo techniką, arba techniką *forma formans*.

Kitas svarbus kalbos kūrybinis aspektas, prie kurio šiuo atveju galima pereiti ryšium su ta pačia liaudies etimologija, – tai žodžio garsinio kiauto semantizavimas, kuris toliau veda prie ne mažiau gyvai juntamos kalbos ženklo motyvuotumo problemos. Žodžio ir teksto garsinė sandara formuojama sąskambių, onomatopėjų bei pan. lygmeniu, o ir dar sudėtingesniais pagrindais (plg. kad ir „šviesius“ bei „tamsius“ balsius ir jų semantinių-stilistinių panaudojimą poezijoje). Taip sudaromos sudėtingos garsų santykių sistemos, atskiru atveju interpretuojamos ir pagal universalias semiotines opozicijas. Žinomo Saussure'o memuaro publikavimas atskleidė anagramą esant savarankiška informacijos – ypač sakralinės – kodavimo priemone. Sakraliniuose tekstuose anagramos, be kita ko, veikia ir kaip šifras, slepiantis informaciją, neskirtą žinoti nepašvęstiesiems. Toks šifras juoba patikimas, nes nepatyrusi ausis ne tik kad nesugeba suprasti, ką slepia šis vienodų garsų spaudimas ar ypatingas jų sugrupavimas, bet nepastebi ir paties tokio garsų organizavimo (kaip kad iš skaitytojo akių

neretai išslysta toks, regis, krintantis į akis dalykas kaip akrostichas).

Dabar anagramavimas kaip šifruotės būdas – viena iš populiarių tiek literatūros, tiek folkloro kūrinių analizės temų. Pastaruoju atveju ypač ryškus pavyzdys yra mįslės. Aprašant mįslės struktūrą dėmesys paprastai kreipiamas į tai, kad mįslė skirta ne į m i n t i atsakymui, bet jam į s i m i n t i, nes mįslės tekstas ir atsakymas į ją gali būti itin tolimi savo turiniu; vieną ir tą patį tekstą gali atitikti keletas atsakymų, t.y. keletas denotatų, be to, ką nors bendra tarp jų rasti kitąsyk labai keblu (kartais vienintelis juos siejantis dalykas ir tėra pats mįslės tekstas), ir vienas denotatas gali būti užmenamas keliais būdais. Tačiau štai pasirodė, kad šitoks išsiskaidymas, bent jau kaip principas, – klaida, paaiškinama vėgli tuo pat mūsų regėjimo ir klausos nepatyrimu. ЧЕРный КОнь прыГАет в огонь „Juodas žirgas į ugnį šoka” – taip savo straipsnį apie rusų mįsles pavadino ir pavaizdino viena šiuolaikinė tyrinėtoja.³ Sužinoję atsakymą – *кочерга* „žarsteklis” – mes paprastai tenkindavomės tuo, kad ši mįslė kaip tik santykinai logiška bei savo turiniu motyvuota, ir toliau nebėjome, nė neįtardami čia slypint kur kas stipresnę užuominą jai įminti – neįtardami atsakymo pačiame mįslės tekste. Suprantama, kad šitokios aukštos teksto garsinio organizavimo kultūros fone visai kitaip atrodo ir tos lemiamos prasmei suvokti anagramos, kurios aptinkamos autoriniuose tekstuose, visų pirma poetiniuose. Mitologinės rekonstrukcijos požiūriu garsinis lygmuo įgauna ypatingą reikšmę: neretai po kone komiškaai tiesmuka garsų atrakcija (kaip kad rusiško sapnininko aiškinime „susapnuoti arklį reiškia apsigauti”: *лошадь* „arklys” – *ложь* [*лош*] „melas”) aptinkamas gelminis lygmuo, atskleidžiantis visiškai netikėtus klodus. Dėmesys išraiškos formai, garsiniam kiautui suteikia vertingų duomenų apie pasaulėvaizdžio nešėją kaip garsinio kodo kūrėją ir perdurbėją.

*Versta iš: Цивьян Т. В. Модель мира и ее лингвистические основы. Издание второе, дополненное. – Москва: КомКнига, 2005. – P. 53–58.
Iš rusų kalbos vertė Dainius RAZAUSKAS*

NUORODOS:

1. Фрумкина Р. М. Специфика «наивного» языкового сознания и методы его изучения // Типы языковых общностей и методы их изучения: Тезисы конференции. - Москва, 1984.
2. Толстой Н. И., Толстая С. М. Народная этимология и структура славянского ритуального текста // X съезд славистов. - Москва, 1988.
3. Burkhart D. ЧЕРный КОнь прыГАет в огонь: Zur Geschichte und Struktur des russischen Volksratsels // Beitrage zur Russische Volksdichtung. - Berlin, 1987. Kone išsamų anagramų rusų mįslėse sąrašą žr.: Топоров В. Н. К исследованию анаграмматических структур // Исследования по структуре текста. - Москва, 1987.

Dzūkijos dainos ir muzika

Dzūkijos dainos ir muzika. 1935–1941 metų fonografo įrašai. Sudarė ir parengė Austė Nakienė ir Rūta Žarskienė. Įrašus restauravo Skirmantas Sasnauskas. 44 kūrinių įrašai ir melodijų transkripcijos, 36 tekstai, 33 nuotraukos, įvadinis straipsnis. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005, 126 p.

Šiuo leidiniu baigiama kompaktinių plokštelių serija, kurioje skelbiami keturių Lietuvos etnografinių regionų: Suvalkijos, Aukštaitijos, Žemaitijos ir Dzūkijos tradicinės muzikos įrašai. 1935–1941 metų fonografo įrašai yra vieni seniausių lietuvių liaudies muzikos įrašų. Jie buvo sukaupę Kaune, Lietuvių tautosakos archyve, o šiuo metu saugomi Vilniuje, Lietuvių literatūros ir tautosakos institute.

Pietų Lietuva – Dzūkija ypač traukė tautosakininkus, nes čia iki pat XX a. vidurio išliko senasis valstietiškas gyvenimo būdas. Tarp miškų kaimuose tebebuvo švenčiamos kalendorinės šventės, iškilmingai pradedami ir pabaigiami žemės ūkio darbai, tebesilaikoma senovinių krikštynų, vestuvių ir laidotuvių papročių. Dzūkijoje tebegyveno cikliškas laiko suvokimas, todėl amžino, nuolat besisukančio kalendorinių metų rato idėja pasirinkta ir šios plokštelės kompozicijai. Kompaktinės plokštelės pradžioje pateikiamos kalendorinių švenčių ir rugiapūtės melodijos, viduryje – vestuvinės dainos, o pabaigoje – krikštynų ir laidotuvių metu skambėjusios dainos, giesmės, raudos. Prie vokalinių melodijų priderintos ir svarbiausiais gamtos bei žmogaus gyvenimo tarpsniais skambėjusios instrumentinės melodijos.

Dzūkijoje geriau nei kituose Lietuvos regionuose išsilaukė kalendorinių apeigų dainos. Per adventą kaimuose buvo dainuojamos advento dainos, žaidžiami vestuvinės tematikos žaidimai. Merginos ir vaikinai, sustoję eilėmis, vaikščiodavo vieni prieš kitus, po ilgo „piršlybų“ dialogo pasirinktoji mergina pereinavo į vaikinų pusę. Kalėdinės dainos buvo susijusios su kaimynų lankymo papročiu – kalėdojimu. Jose archajiškais simboliais vaizduojamas žiemos saulėgrįžos stebuklas, išsakomi šventiniai linkėjimai šeimaininkams. Būdingiausios plokštelėje skelbiamos advento dainos – „*Oi tu kuosela, leliumai*“ ir „*Vai, kas girioj pamigo*“. Tipiški kalėdinių dainų pavyzdžiai – „*Atbėga alnis devyniaragis*“ ir „*Kalėdų rytų dzyvai pasdarė*“.

Ypač subtiliai prie gamtos ritmo buvo priderintos rugiapūtės dainos. Pasak atlikėjų, vienos melodijos rugių lauke skambėjo rytą, kitos – vidurdienį, dar kitos – vakare, saulei leidžiantis. Rytų ir vidurdienio dainos yra džiugios nuotaikos, jose plovėjos raginamos sparčiai pjauti, neatsilikti, o vakaro dainos liūdnesnės, jose jaučiamas